THE THEORETIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATION OF STUDYING TATAR PEDAGOGICAL THOUGHT (ON THE EXPERIMENT OF COMPILING AN ANTHOLOGY OF TATAR PEDAGOGICAL THOUGHT)

Lyalya Raisovna Murtazina,
Academy of Sciences, the Republic of Tatarstan,
Entrance 5, Kremlin, Kazan, 420014, Russia,
lyalyamur@mail.ru

The article deals with the problem of studying Tatar pedagogical thought as a priority in the study of the history of Tatar pedagogy and education. The author tries to identify the major sources and the theoretical and methodological foundations to analyze the history and the current state of the study of this issue, to attempt to determine the role of intercultural relations and Islam in the development of Tatar education. The author considers one of the main ways in learning Tatar pedagogical thought is the compilation of an *Anthology of Tatar Pedagogical Thought*. Therefore, it is possible to give peculiarities in the development of Tatar pedagogical thought in the framework of this project. An analysis of pedagogical thought in the anthologies of various peoples of the USSR, published in the late 20th century is provided in the article; the possibility of using the experience of compiling these publications in the work of the *Anthology of Tatar Pedagogical Thought* is also explored. The author defines long-term goals in studying Tatar pedagogical thought.

Key words: Tatar pedagogical thought, anthology, Tatar education, pedagogical heritage, folk pedagogy, pedagogical space, intercultural communication, new names.

Economic development, social and political changes, and national awareness which had been increasing towards the end of the 20th century need to pay heed to the mother tongue, the history of the nation, national culture, and the gem of spiritual wealth. There was a good attempt to collect national pedagogical heritage and educational experience as well as to study pedagogical thought development through thorough investigation.

There are some peculiarities in studying Tatar pedagogic thought, reflected in the works of pedagogue-scientists V.M.Gorokhov [1; 2; 3] and Y.I.Khanbikov [4; 5; 6]. In the works of V.M.Gorokhov we can discover the development of Tatar education before the revolution, for example, he wrote about the history of school-madrasahs. Y.I.Khanbikov was a pioneer in studying Tatar pedagogical thought history. He studied the development of Tatar pedagogical thought history from the 19th to the middle of the 20th century [7], and some educators' activities. Although these works are priceless sources, they were influenced by the Soviet ideology and at the same time they are not complete and do not satisfy the requirements of the modern scientific research.

This problem began to be studied from the new viewpoint in the 1990s. Due to the studies of a number of Tatar scientist, Tatar pedagogic thought is considered to be observed earlier than in the 19th century (Z.T.Sharafetdinov, R.Sh.Malikov, A.G.Mukhametshin, etc.) [8; 9; 10; 11; 12].

There are some differences between having an idea about "Tatar pedagogical thought" and about "Tatar pedagogy". At first sight, Tatar pedagogical thought was based on the development of the Tatar education system, having an opportunity to both study its history and to observe the thought in Tatar pedagogical works. There are different opinions on the definition of an educator with respect to his or her nationality (an educator could be a Tatar, but his works might be related to common educational issues). However, we have many other national teachers who made considerable contributions to the development of Tatar pedagogical thought in different centuries (in the 18th and 19th centuries they were Russian and European scholars such as V.Radlov, Ch.Fuchs, N.Bobrovnikov, etc., as well as modern scientists working on education problems such as V.M. Berkutov and I.L.Litvinov). In our opinion, we have to explore the works related to the Tatar education issues.

As distinct from Tatar education and schools, Tatar pedagogical thought influenced peoples' upbringing, teaching and education development in different centuries as well as revealed the peculiarities of educational development. Pedagogical thought was presented in different studies and doc-

uments, exposing the role of Tatar education in the development of society.

Publishing scientific works is one of the important constituents and an effective method in learning Tatar pedagogical thought.The works of Tatar scientists in pedagogy, education, teaching and upbringing are published; collections of scientists' works are prepared , etc. Another important work on this topic is *Anthology of Tatar Pedagogical Thought*[1].

In *Tatar Encyclopedia* the following definition of the word "anthology" is given: "a selected collection of writings by various writers" [13: 174]. But modern anthologies do not go beyond works of art. In general, an anthology is an academic publication, consisting of works, writings and papers on the same theme, giving the development of thought of a particular nation or country (republic). The authors' works included in an anthology can be scientific, methodological, scientific-publicistic, and educational. Works of art and folklore can also be included in an anthology under special circumstances. The *Anthology of Tatar Pedagogical Thought* is based on these principles.

Though pedagogical thought is a new theme for anthologies, it has its own history. The first multivolume anthology of pedagogical thought of the USSR peoples was published in the 1980s. This multivolume publication was the first step in the presentation of the history of development of pedagogical thought from ancient times to the 1980s. The first volume is devoted to the pedagogical thought in Ancient Russia and in the 14th-17th centuries in Russia [4]. The next volumes present pedagogical thought of the union republics such as Belorussia, Ukraine, Georgia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, etc.

The aim of this anthology is to collect and systematize the pedagogical thought of each Soviet republic, to be introduced into child-rearing and teaching beliefs, to describe the state of development of education from ancient to modern times. According to the authors of the project, compiling an anthology is a great chance to show the wealth and diversity of pedagogical thought of the multinational country [14:5]. At the same time, it provides a good opportunity to show common sides in the development of pedagogical thought (as it is known there are a lot of them in the development of Soviet pedagogy) and national features as well [14: 5]. All this shows the originality of this multivolume anthology. Although the anthologies of the second half of the 1980s were based on Soviet ideology, there were attempts to have an individual approach and reveal the peculiarities of each nation.

Led by the Academy of Pedagogical Sciences of the USSR and edited in the main publishing-house (the "Pedagogy" publishing house in Moscow), the anthologies of the same format are founded on the same principle. The distinction (given more or less in the editions) is determined by the laws of development of pedagogical thought and development of the levels of pedagogy as a science. First, each anthology defines peoples' pedagogy as an integral component of the development of pedagogical thought. But the units, devoted to peoples' pedagogy in each anthology, are different. For comparison: the unit on peoples' pedagogy in the anthologies of Georgian, Belorussian and Ukrainian pedagogical thought is short (approximately 20-30 pages), in the Kyrgyz Anthology it is much longer (75 pages). The authors thought that on the one hand, some nationalities had the possibilities of studying centuries-old national traditions (in this case we refer to the pedagogical works), on the other hand other nationalities tried to confine themselves to the twentieth century only (for example, Kyrgyz nation). Kyrgyz nation got writing only after the revolution; therefore, the source of pedagogical thought was the peoples' pedagogy and the amateur and folk arts of akyns [14: 5].

Despite some unsatisfactory features, we cannot diminish the importance of these anthologies. Due to that age division, these anthologies provide an opportunity to discover the development of pedagogical thought in some of the Union republics. At the same time, the lack of a systematization in compiling anthologies, including neither all autonomous republics, parts of Russia nor all nation, strained the development of pedagogical thought as a whole. The other weakness is not paying attention to national peculiarities. For example, the *Anthology of Russian Pedagogical Thought* tells only about Russian pedagogical thought in all the centuries. There are no observations about the nationalities of Russia in the *Anthology of Pedagogical Thought of the first half of the 19th century*. The Ukrainian Anthology is compiled on Ukrainian people pedagogical thought; Uzbek Anthology is devoted to the works of the teachers of the republic. The former is pertinent to that period but at present it is not appropriate. Modern science becomes interested in the evolution of an individual nation and peoples' pedagogical thought. Nowa-

[1] Furthermore *Anthology of Tatar Pedagogical Though* will be given as *Anthology*

days learning the peculiarities of the individual nation's pedagogical thought discloses the details of common pedagogical thought and has an important cornerstone status of individual pedagogical thought in common pedagogical thought.

Giving information about national pedagogic evolution, which was beyond the scope of common pedagogical thought, is as important as historical truth. Therefore it is significant to collect and study the pedagogical thought of the nations, living in Russia: Tatar, Bashkir, Mari, Chuvash, Yakut, Tuva, etc. Unfortunately, this sphere is beyond the interest of many scientists. That is why studying Tatar pedagogical thought through *the Anthology* gives an opportunity to fill this vacuum and show the spreading of Tatar pedagogical thought in Tatar society. The following aim is to introduce the appreciated value of Tatar pedagogic thought to Russia and the world (through translation into Russian and English).

Despite the given critical remarks, the previous anthologies were used in compiling *the Anthology*. To avoid the mistakes of those anthologies the authors developed the methodological base, conception, and principles [22]. Compiling the Anthology is based on modern scientific contributions and attention was paid to peculiarities in the evolution of Tatar pedagogical thought.

In our opinion, the anthology of any nation is able to lighten the forming of national conscience, history, developments in pedagogy and progress. *The Anthology of USSR Peoples' Pedagogical Thought* was not based on these principles. Only the *Anthology of Russian Pedagogical Thought* was able to present the pedagogical thought of Russians. It is distinct and clear in compilation, divided into periods and consists of several editions [14; 23; 21; 24].

The first aim in compiling *the Anthology* is to collect the pedagogical heritage of the Tatar nation which takes an important place among the other nationalities of Russia as a nation, with a rich history and a striving for education; a nation which had schools and madrasahs and people who were able to write and read. Frankly speaking, *the Tatar encyclopedia* [13], which was published in recent years, provides good information about Tatar education. Unfortunately, although it is given in an informative character, it does not lighten the development of pedagogical thought. *The Anthology* aims to solve this problem.

As is known, the main part in the definition of Tatar pedagogical thought is "viewpoints in upbringing based on this experience, good breeding and teaching principles and methods; pedagogic knowledge, peoples' lore, keeping from age to age, upbringing trials [25: 5]. All these are included in Tatar pedagogical thought and are dealt with in *the Anthology*.

By studying the history of Tatar pedagogical thought we can identify some ages due to historical chronicles and contents. For example, I.Ya.Khanbikov divided it into three periods: Volga region Bulgars (XI-XIII), the Golden Horde (XIII- XIV), and Kazan Khanate (XV-XVI). The following evaluation of pedagogical thought is based on this principle. The author wrote in parts such as joining the Russian State, reformation in religion, the education movement, dzhadidizm, revolution and democratic pedagogy [7: 6-15]. The scientists divided the evaluation of Tatar pedagogical thought into several periods: ancient Turkic, Volga region Bulgars' State, the Golden Horde, the Kazan Khanate, the 16th-18th centuries, the 19th and 20th centuries, 20-60 years of the 20th century, 60-80 years of the 20th century, from 90 years of the 20th century to date, all of which were reflected in the Anthology.

As it is known the beginning of Tatar pedagogical thought is connected with an ancient Turkic age – the Turkic khanate. At the end of the 7th century such religions and cultures as Manichean, Zoroastrianism, Brahma and Buddha were widespread among the Turkic people. The expansion of Islam among these people influenced education: it was developed as one branch of common Islamic education among Turks. Teaching was carried out by religious educators as it was practiced in the East. From an early age, children were involved in training for life experience and environmental friendliness as the base of Turkic pedagogical thought. There were schools in the residence of the Khan, therefore, for aristocrats it was important to be educated. The aristocrats were not satisfied solely with this education and went abroad to have a good education. At that age it was prestigious to study in China [26: 60].

The ancient Turkic people appreciated knowledge more than strength. The educators also drew attention to their history and age: the young generation was brought up and taught by the example of their grandparents. The ancient Turkic pedagogic tradition was a common heritage for the arising Tatar and other Turkic peoples' education system. It is the reason for presenting *Education in the ancient Turkic period (the 6th-9th centuries*) as a separate unit after the unit *Folk pedagogy.* As examples of pedagogical thought are the extracts

from Cultagin and Tunyukuk writings on stone (732-734), Tufan writings (the 5th-9th centuries), Yrykbitiq (the book of prophecy) which were given there.

The main peculiarity in the evaluation of Tatar pedagogical thought was the reflection of Tatar national educational ideas as well as the connection with other national education systems. Sharing the idea about educations and experience is what intercultural communication means now.

It is impossible to separate the common influence of world religion, aesthetic principles and laws, viewpoints in upbringing impact and the training system of the adjoining states (Chinese Empire, India, Middle Asia, Iran, Arab world, Turkey, Russia and European people) on Tatar pedagogical thought [27: 57]. In ancient times it was popular to go abroad to be taught and to study or to invite foreign teachers and scientists to teach and train (e.g. it is known that Suleiman Khuzh, who lived in Mecca, opened a school in Bulgar). Such interchanges of education were useful for the Tatar nation to be world-famous in the education system and upbringing.

That is why the first volume of *the Anthology* contains the thoughts of foreign scientists about Turkic peoples' education, training and knowledge. The unit *Foreign scientists about Tatars and Tatar education* is devoted to Khuns, their upbringing and scholarship. For example, the unit *Education in the Ancient Turkic period (the 6th-9th centuries*) includes the Ancient Rome historian Ammianus Marcellinus (330 – 391), the 10th century Arabian geographer Abu Dulaf, the Arabian writer Abu Gosman Amr bine Bakhr al-Zhakhiz (775 – 868), the Chinese historian Symy Tsyan (145/135-86 years BC) and other ancient well-educated people, who had their own meeting-houses, used reed for writing, etc. There is also some interesting and useful information about morality about being on good terms with each other, being hardworking, and having a kind attitude to children, etc. In our opinion, it will enrich *the Anthology*.

The evaluation of Tatar pedagogical thought, especially in the 19th century and the beginning of the 20th century is closely related to Russian and European scientific and teaching activity. The positive viewpoint of Tatar education, training and knowledge was reflected in the works of the following Russian scientists Ch.Fuchs, Ya.Koblov, V.Radlov and proponents of Tatar linguistics, teaching Tatar and other languages: M.Ivanov, N.Katanov, N.Bobrovnikov, V.Bogoroditskiy, etc., who had a great impact on the development of Tatar pedagogical thought.

It is important to point out the contribution of Tatars to other peoples' education during the study of Tatar pedagogical thought. Tatar educators and woman teachers in the Turkestan steppes are well-known. As an example, there is information about woman educator K.Muzaffarova who taught at Samarkand schools; M.Akmulla, Sh.Babichand, etc., who helped to open dzhadid schools in Turkestan, and other Tatars were also included in *the Anthology*. We cannot find such information in other anthologies (e.g. Anthologies of Kyrgyz, Uzbek, Middle Asia peoples).

Due to the syncretic development of Tatar science, the ideas about education and training are given in literary works, which were also included in *the Anthology*. Therefore, the first volume contains various literary texts (Kul Gali, Saif Sarai, Kutb, Mukhamadiyar, G.Kandaliy, etc.).

Islamic spiritual and moral values often loom large in the development of Tatar pedagogical thought. The Tatar educational system flourished under the influence of the Muslim civilization. After losing statehood, the Muslim education system helped to keep the originality of Tatar people. The peculiarity of *the Anthology* is its information about the Muslim education origin, development features, current status, educators' methods of teaching, and their experience.

There is a great influence of pedagogic publishing in the development of Tatar pedagogical thought. The newspaper *Tarzheman*, the 20th century journals (*Maktap* ('*School'*), *Ukytuchy* ('*Teacher*'), *Muggalim* ('*Educator'*), and*Magarif* ('*Education'*) acquainted with Tatar education, lives in schools and madrasah, teaching methods, some characteristic features in teaching of individual subjects etc. Despite the absence of special pedagogic societies and special organizations before the revolution, these Tatar editions were important in the development of Tatar pedagogical thought. The journal gave information about new course books, new methods and principles in teaching, the news of pedagogy, foreign experience in teaching, etc. At the same time this edition was a platform for idea sharing: arguing about some educational problems, the approbation of some course books, searching new methods of teaching, discussions, etc. It was a good opportunity for teaches to use some of the information in practice. The beginning of the 20th century was the most important part in compiling the Anthology. But the lack of bibliography in the studies of Tatar pedagogical

thought of the 20th century was a hindrance to the work .

The periods (marked above) determined the direction in the development of the Anthology and arrangement of information about some educators' opinion of the evolution of Tatar pedagogical thought. The main principle of the Anthology is the correct choosing of texts.

The Anthology is not devoted to the analysis of texts or authors' activity, unlike other editions that are dedicated to Tatar pedagogical thought. At the same time, it is important to choose texts showing the author's pedagogic opinion and his or her role in the development of Tatar pedagogical thought [30: 11]. As a famous scientist, historian, Islamic cleric, teacher, and person included in *the Anthology,* Sh.Mardzhany was introduced through his pedagogical activity and his works, throwing light upon his pedagogical viewpoints.

The other important principle in studying the development of Tatar pedagogical thought is to include new names that are less studied or omitted in the pedagogy science in a scientific field. There are many scientists who are less well-known or who have remained a mystery (mainly for political reasons).

Scientists have an aim to bring to modern readers the Tatar pedagogical heritage of the 19th century and the beginning of the 20th century, thus acquainting them with the scientists, educators and teachers who have served the Tatar nation, but are not admitted into scientific works and publications as they were obliterated during the repression. It is relevant to study books, course books and manuals in Arabian and Latin, not translated into Russian and to turn them into modern graphics. On the one hand, it is important to return the names to the nation and to introduce them to society; on the other hand it is significant to realize the variety and strength of Tatar pedagogical thought. All these have been provided in *the Anthology*. As a result the *Anthology of Tatar Pedagogical Thought* differs from *Anthologies of USSR Peoples' Pedagogical Thought*(which consisted of one unit and included only 10-15 persons) in the exhaustiveness of its coverage.

The importance of *the Anthology* which presents the development of Tatar pedagogical thought is to guide researchers in their studies of pedagogical thought. Being rich in information (there are both texts and data about the author, titles of important works, information about the author and archival sources), this is useful for scientists as well as for readers in learning sections of the development of Tatar pedagogical thought. Special appendices such as "Famous people made a significant contribution to the development of Tatar education", "Published Tatar magazines about training" (the first half of the 20th century), "Famous Tatar schools and madrasahs", "Leaders of Tatar education (commissars of people education and ministers of educations)" are of great practical use. We could not discover such information in the previous anthologies. Therefore, *the Anthology* plays an important role in providing clues to studying Tatar pedagogical thought. Nowadays, there are a lot of issues to be studied: the history of local madrasahs (*the Anthology* included only famous ones); educators' activities in teaching and upbringing; national peculiarities in the development of Tatar education; manuscripts of schoolbooks; experience in religion training; the history and content of religious education, etc. All these directions can be the basis of learning the history of Tatar pedagogical thought in the near future.

Despite the compilation of anthologies as a successful project of study, Tatar pedagogical thought was suspended for some time, but it was soon returned with a change in conceptual basis and direction. The *Anthology of Kazakh Pedagogical Thought*was published in 1995 and 2012 [31; 32]. The *Anthology of Christian Pedagogical Thought* was edited in 1994 under the programme "Improving Russian humanitarian education", devoted to writing new schoolbooks and manuals due to democratic society ideas and values [33]. As a continuation maintaining the information about pedagogical thought in main Russian religions it is able to be privileged. For modern scientists, it is one of the main issues to learn Islamic values, the potencies of Muslim training, Islamic beliefs and considerations about teaching and upbringing as one of main sources of Tatar pedagogical thought evolution. *The Anthology* includes some information reaffirming the significant roles of Islam in training. In the future it will be possible to compile the *Anthology of Islam Pedagogical Thought* (*Anthology of Muslim Pedagogical Thought*), studying this issue in the contexts of Russia. The other direction for studying Tatar pedagogical thought is analyzing Tatar writers and poets' works in view of pedagogy. As a result there will be an *Anthology of Tatar Writers and Poets' Pedagogical Thought.*

References

1. *Gorohov V.M.* Reakcionnaja shkol'naja politika carizma v otnoshenii tatar Povolzh'ja. Kazan': Tatgosizdat, 1941. 170 s. (in Russian).

2. *Gorohov V.M.* Shkol'noe obrazovanie sredi tatar Povolzh'ja v XIX i v nachale XX veka. Kazan', 1947. 50 s. (in Russian).
3. *Gorohov V.M.* Pedagogika tarihynnan ocherklar. Kazan: Tatknigoizdat, 1956. 124 b. (in Russian).
4. *Hanbikov Ja.I.* Iz istorii pedagogicheskoj mysli tatarskogo naroda. Kazan', 1967. 232 s. (in Russian).
5. *Hanbikov Ja.I.* Istorija pedagogiki tatarskogo naroda. Kazan', 1975. 162 s. (in Russian).
6. *Hanbikov Ja.I.* Pedagogika dzhadidizma // Pedagogicheskaja mysl' v Kazanskom krae v konce XIX – nachale XX vv. Kazan': KGPI, 1979. S. 52-71. (in Russian).
7. *Hanbikov Ja.I.* Osnovnye napravlenija v razvitii pedagogicheskoj mysli tatarskogo naroda v XI-XX vv. Avtoref. diss. … d.p.n. M., 1968. 27 s. (in Russian).
8. *Sharafutdinov Z.T.* Pedagogicheskoe prostranstvo tatarskogo naroda. Kazan', 2000. 180 s. (in Russian).
9. *Malikov R.Sh.* Tjurko-tatarskaja gumanisticheskaja pedagogicheskaja mysl' srednevekov'ja. Kazan': Tatar. kn. izd., 1999. 304 s. (in Russian).
10. *Malikov R.Sh.* Pedagogicheskaja mysl' Ju.Balasaguni. Kazan': KGPU, 1999. 80 s. (in Russian).
11. *Malikov R.Sh.* Pedagogicheskie idei bulgarskogo pojeta Kul Gali. Kazan': KGPU, 1999. 112 s. (in Russian).
12. *Muhametshin A.G.* Stanovlenie i razvitie pedagogicheskoj mysli tatarskogo naroda v Kazanskom krae v VIII – nach. XX v. Avtoref. diss. … d.p.n. N.Novgorod, 2009. 29 b. (in Russian).
13. Tatar jenciklopedijase. 6 tomda. T. 1. Kazan: TEI, 2008. 720 b. (in Tatar).
14. Antologija pedagogicheskoj mysli Drevnej Rusi i Russkogo gosudarstva XIV – XVII vv. / Sost. S.D.Babishin, B.N.Mitjurov. M.: Pedagogika, 1985. 363 s. (in Russian).
15. Antologija pedagogicheskoj mysli Belorusskoj SSR /Sost. Je.K.Doroshevich, M.S.Mjatel'skij, P.S.Solncev. M.: Pedagogika, 1986. 468 s. (in Russian).
16. Antologija pedagogicheskoj mysli Uzbekskoj SSR /Sost. S.R.Radzhabov, K.H.Hashimov, K.M.Muminhodzhakov. M.: Pedagogika, 1986. 620 s. (in Russian).
17. Antologija pedagogicheskoj mysli Gruzinskoj SSR /Sost. D.L.Gurgenidze, N.V.Korzahija, E.G.Medzmariashvili. M.: Pedagogika, 1987. 496 s. (in Russian).
18. Antologija pedagogicheskoj mysli Ukrainskoj SSR /Sost., N.P.Kalenichenko. – M.: Pedagogika. 1988. 640 s. (in Russian).
19. Antologija pedagogicheskoj mysli Kirgizskoj SSR / Sost. A.I.Akulova. M.: Pedagogika, 1988. 368 s. (in Russian).
20. Antologija pedagogicheskoj mysli Azerbajdzhanskoj SSR /Sost. A.A.Agaev, A.Sh.Gashimov. M.: Pedagogika, 1989. 592 s. (in Russian).
21. Antologija pedagogicheskoj mysli Rossii pervoj poloviny XIX v. / Sost. P.A.Lebedev. M.: Pedagogika, 1987. 480 s. (in Russian).
22. Tatar pedagogik fiker antologijasen tözyneŋ metodologik nigezläre / Töz. häm žav. red. F.M.Soltanov, L.R.Mortazina. Kazan, 2006. 27 b. (in Tatar)
23. Antologija pedagogicheskoj mysli Rossii v XVIII v. /Sost. I.A.Solovkov. M.: Pedagogika, 1985. 480 s. (in Russian).
24. Antologija po istorii pedagogiki v Rossii (pervaja polovina XX veka). M.: Academia, 2000. 384 s. (in Russian).
25. *Žäläliev. Sh.Sh.* Milli tärbijä nigezläre. Kazan: Mägarif, 2003. 150 b. (in Tatar).
26. *Davletshin G.* Kul'tura Drevnih tjurkov. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2006. 63 s. (in Russian).
27. *Gyjbatdinov M., Mortazina L.* Gasyrlardan kilgän häzinä // Chyn miras. 2013. № 3. 57 b. (in Tatar).
28. *Davletshin G.M., Huzin F.Sh.* Bulgarskaja civilizacija na Volge. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2011. 111 s. (in Russian).
29. Tatar pedagogik fikere antologijase. T.1. Kazan: Tatar. kit. näshr., 2014. 407 b. (in Tatar).
30. *Mortazina L.* Tatar pedagogik fiker antologijäse // Mägarif. 2006. №6. B.11. (in Tatar).
31. Antologija pedagogicheskoj mysli Kazahstana / Sost. K.Zharykbaev, S.Kaliev. Almaty: Rauan, 1995. 512 s. (in Russian).
32. Antologija pedagogicheskoj mysli Kazahstana / Sost. S.Kaliev, K.Ajubaj. Almaty, 2012. 464 s. (in Russian).
33. Antologija pedagogicheskoj mysli hristianskogo Srednevekov'ja. V dvuh tomah. T.I. Put' hristianskogo obrazovanija v trudah Otcov Cerkvi i myslitelej Rannego Srednevekov'ja / Sost. V.G.Bezrogov, O.I.Var'jash. M.: AO "Aspekt Press", 1994. 400 s. (in Russian).

ТАТАР ПЕДАГОГИК ФИКЕРЕН ӨЙРӘНҮНЕҢ ТЕОРЕТИК ҺӘМ МЕТОДОЛОГИК НИГЕЗЛӘРЕ («ТАТАР ПЕДАГОГИК ФИКЕРЕ АНТОЛОГИЯСЕ»Н ТӨЗҮ ТӘҖРИБӘСЕ НИГЕЗЕНДӘ)

Ләлә Рәис кызы Мортазина,
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе,
Россия, 420014, Казан ш., Кремль, 5 подъезд,
lyalyamur@mail.ru

Мәкаләдә татар педагогикасы һәм мәгариф тарихын тикшерүдә иң төп юнәлешләрнең берсе булган педагогик фикер үсешен өйрәнү мәсьәләсе карала. Проблеманың өйрәнелеш тарихы, теоретик һәм методологик нигезләре ачыклана, хәзерге торышына анализ ясала, татар педагогик фикерен барлауда төп чыганаклар билгеләнә. Мәгариф үсешендә мәдәниятара бәйләнешләрнең, исламның тоткан ролен ачыклауга омтылыш ясала. Педагогик фикерне өйрәнүнең иң мөһим ысулларыннан берсе буларак «Татар педагогик фикере антологиясе»н төзү тәҗрибәсе бәяләнә. Антология кысаларында төрле чорларда педагогик фикер үсешендәге үзенчәлекләрне чагылдыру мөмкинлеге күзаллана. Төрле халыкларда моңа кадәр дөнья күргән педагогик фикер антологияләренә анализ ясалып, «Татар педагогик фикере антологиясен» төзү барышында алардан файдалану мөмкинлеге ачыклана. Автор тарафыннан татар педагогик фикерен өйрәнүнең перспектив юнәлешләре билгеләнә.

Төп төшенчәләр: татар педагогик фикере, Антология, Татар мәгарифе, педагогик мирас, халык педагогикасы, педагогик киңлек, мәдәниятара бәйләнешләр, яңа исемнәр.

XX гасыр ахырында илдәге икътисади һәм иҗтимагый-сәяси вәзгыятьнең үзгәрүе, милли үзаң күтәрелү туган телгә, халыкның үткәненә, милли мәдәнияткә, гасырлар дәвамында тупланып килгән рухи байлыкка игътибар арттырды, халкыбызның педагогик мирасын, укыту-тәрбиягә караган тәҗрибәсен барлауга, педагогик фикер үсешен яңача, күпкырлы итеп өйрәнүгә этәргеч ясады.

Татар халкының педагогик фикерен өйрәнүнең үзенчәлекле тарихы бар. Бу педагог-галимнәр В.М.Горохов [1; 2; 3], Я.И.Ханбиков [4; 5; 6] һ.б.ның хезмәтләрендә чагылыш таба. В.М.Горохов революциягә кадәрге татар мәгарифе үсешенең аерым сәхифәләренә, аерым алганда, мәктәп-мәдрәсә тарихына тукталса, Я.И.Ханбиков, татар педагогикасы тарихында беренче тапкыр буларак, XI гасырдан алып XX гасырның беренче яртысына кадәрге вакыт аралыгында педагогик фикере үсеше тарихын [7], аерым педагогларның эшчәнлеген өйрәнде. Әмма бу хезмәтләр, кыйммәтле чыганак булсалар да, совет идеологиясеннән азат булмау һәм, иң мөһиме, педагогик фикер киңлеген тулаем колачлап бетермәү сәбәпле, заманча фән таләпләренә җавап бирә алмыйлар.

XX гасырның 90 нчы елларында проблема яңача күзлектән чыгып өйрәнелә башлады. Татар педагогик фикере үсешен XI гасырдан да иртәрәк чорга бәйләп карауның дәреслеге галимнәр тарафыннан расланды (З.Т.Шәрәфетдинов, Р.Ш.Маликов, А.Г.Мөхәммәтшин һ.б. хезмәтләре) [8; 9; 10; 11;12].

Бүгенге көндә «татар педагогик фикере», «татар педагогикасы» төшенчәләрен аңлауда беркадәр төрлелек күзәтелә. Беренче караш буенча, татар педагогик фикеренең нигезен татар мәгарифенең үсешен тәэмин иткән, аның эчтәлеген, тарихын төрле яклап өйрәнгән һәм күзалларга мөмкинлек биргән, татар телендә язылган хезмәтләрдә чагылыш тапкан фикерләр тәшкил итә. Кайбер очракларда бары тик педагогның милләтенә карап кына аның урынын билгеләү дә очрый (татар милләтеннән булган, әмма гомумән мәгариф проблемаларына багышланган хезмәтләр язучы галимнәр). Төрле чорларда татар мәгарифе үсешенә өлеш керткән башка милләт педагогларының (XVIII-XIX гасырларда хезмәт күрсәткән рус һәм европа галимнәре В.Радлов, К.Фукс, Н.Бобровников һ.б., татар мәгарифе өлкәсендә эшләүче бүгенге чор галимнәре В.М.Беркутов, И.Л.Литвинов һ.б.) шулай ук татар педагогик фикере үсешендә билгеле урыннары бар. Безнең карашка, биредә төп үлчәм булып хезмәтләрнең татар мәгарифе мәсьәләләренә багышлануы торырга тиеш.

Татар педагогик фикере, татар мәгарифе һәм мәктәбе тарихыннан аермалы буларак, халыкның төрле чорларда тәрбия, белем бирүгә, мәгариф үсешенә йогынты ясаган һәм

бер үк вакытта мәгариф үсешен, аның үзенчәлекләрен чагылдырган фикерләре ул. Педагогик фикер аерым педагогларның хезмәтләрендә, рәсми документларда чагылыш таба, төрле чорларда татар мәгарифенең җәмгыять үсешендә тоткан урынын ачыкларга мөмкинлек бирә.

Татар педагогик фикерен өйрәнүдә әһәмиятле ысулларының тагын берсе – фәнни-гамәли юнәлештәге басмалар әзерләү. Болар: татар галимнәренең педагогика, мәгариф, белем бирү һәм тәрбиягә багышланган хезмәтләрен бастырып чыгару, төрле авторларның хезмәтләреннән тупланган җыентыклар әзерләү һ.б. Әлеге юнәлештә башкарылган уникаль хезмәтләр арасында «Татар педагогик фикере антологиясе»[1] дә бар.

«Татар энциклопедиясе»ндә «антология» төшенчәсенә «төрле авторларның сайланма әдәби әсәрләре җыентыгы» дип аңлатма бирелгән [13: 174]. Ләкин заманча антологияләрне әдәби әсәрләр белән генә чикләү мөмкин түгел. Гомумән алганда, антология – ул аерым бер халыкның яисә илнең (республиканың) билгеле бер юнәлешкә караган фикер үсешен күрсәтә алырлык итеп тупланган хезмәтләрнең, әсәрләрнең һәм мәкаләләрнең академик басмасы. Авторның антологиягә кертелгән хезмәте (әсәре) фәнни, методик, фәнни-публицистик һәм фәнни-популяр характерда булырга мөмкин. Шулай ук билгеле бер шартларда әдәби әсәрләрне, фольклор үрнәкләрен дә кертү максатка ярашлы. Бу принциплар «Татар педагогик фикере антологиясе»н төзегәндә нигез итеп алынды.

Педагогик фикер антологияләренең, чагыштырмача яңа юнәлеш булса да, үзенчәлекле тарихы бар. XX гасырның 80 нче елларында беренче тапкыр серия буларак күптомлык СССР халыклары педагогик фикере антологиясе чыга башлый. Бу басмалар борынгы чорлардан алып XX гасырның 80 нче елларына кадәр булган вакыт аралыгында СССР күләмендә педагогик фикер үсеше тарихын яктыртуда беренче адым булып тора. Аның беренче томы Борынгы Русь һәм XIV-XVII гасырларда рус дәүләтендә педагогик фикер үсешен тасвирлауга багышланган [14]. Моннан соң дөнья күргән басмалар союздаш, аерым алганда, Беларуссия, Украина, Грузия, Кыргызстан, Үзбәкстан һ.б. республикаларның педагогик мирасын тәкъдим итә [15; 16; 17; 18; 19; 20].

Гомумән алганда, бу антологияләрне нәшер итүдә төп максат булып һәр совет республикасының педагогик мирасын туплау һәм системага салу, борынгы заманнардан алып әлеге басмалар дөнья күргән чоргача аерым халыкларның тәрбия һәм белем бирүгә караган карашлары, мәгариф үсешенең торышы белән таныштырудан гыйбарәт. Проект авторларының фикеренчә, антологияләрне эшләү күпмилләтле илнең педагогик мирасын байлыгын һәм төрлелеген күрсәтергә, аны танытырга мөмкинлек бирәчәк [14: 5]. Шул ук вакытта, төрле халыкларның педагогик фикере үсешендәге охшашлыклар белән беррәттән (ә алар, билгеле булганча, совет чоры педагогикасы үсешендә шактый), беркадәр милли үзенчәлекләрне дә күрсәтү мөмкинлеге ачылачак [14: 5]. Басмаларның яңалыгы да, беренче чиратта, шуның белән билгеләнә. 80 елларның икенче яртысында басылып чыккан антологияләр, совет идеологиясенә нигезләнсәләр дә, һәрбер милләткә индивидуаль якын килү, аларның үзенчәлекләрен исәпкә алырга тырышу ягыннан аерылып торалар.

СССР Педагогия фәннәре академиясе җитәкчелегендә, үзәкләштерелгән басмаханәдә (Мәскәүдәге «Педагогика» нәшриятында), бер үк форматта басылган антологияләрнең төзелеш принциплары нигездә бер үк төрле. Кайбер аермалыклар (басмаларда теге яки бу якка зуррак урын бирелү) халыкның педагогик фикер үсешенең аерым закончалыклары, педагогика фәненең үсеш дәрәҗәсе белән билгеләнә. Барлык антологияләр педагогик фикер үсешенең аерылгысыз өлеше булган халык педагогикасы бүлегеннән башланып китә. Ләкин төрле антологияләрдә «халык педагогикасы» бүлегенең күләме төрлечәрәк. Чагыштыру өчен: грузин, беларус, украин педагогик фикере антологияләрендә бу бүлек кыскача (20-30 бит күләмендә) яктыртылса, кыргызларда ул шактый зур күләмле (75 бит). Авторлар моны кайбер халыкларның күпгасырлык милли традицияләрне тикшерү (бу очракта педагогик хезмәтләр күз алдында тотыла) мөмкинлеге булу, ә кайберләрендә (әйтик, кыргызларда) бу мөмкинлекнең XX гасыр белән генә чикләнүе, кыргыз халкында язу барлыкка килүнең революциядән соңгы чор белән генә бәйле булуы, шул сәбәпле революциягә кадәрге чорда төп педагогик

[1] «Татар педагогик фикере антологиясе» урынына алга таба «Антология» термины кулланылачак.

фикер чыганагы булып халык педагогикасы һәм акыннар иҗаты торуы белән аңлаталар [14: 5].

Гомумән алганда, кайбер җитешсезлекләре булуга карамастан, алда искә алынган антологияләрнең әһәмиятен киметү һич мөмкин түгел. Алар шул заманга хас булган бүленеш нигезендә аерым союздаш республикаларда педагогик фикер үсешен күзалларга мөмкинлек бирәләр. Әмма бер система нигезендә һәр республика өчен дә төзелмәүләре, Россиядәге автоном республикаларны һәм өлкәләрне, барлык милләтләрне колачламаулары сәбәпле, илдәге педагогик фикер үсешен тулысынча күрсәтә алмыйлар. Икенче зур җитешсезлек милли үзенчәлекләргә игътибарның бик аз булуы белән билгеләнә. Мәсәлән, Россия педагогик фикере антологияләре, кайсы чорны колачлавына карамастан, бары тик рус педагогик фикере үсешен генә чагылдыра [14; 21]. «XIX гасырның беренче яртысы педагогик фикере антологиясе»ндә Россиядә яшәүче башка милләтләрнең педагогик фикере бөтенләй чагылыш тапмаган. Украиннар төзегән антология украин халкының педагогик карашлары нигезендә төзелсә, Үзбәкстан ССР антологиясендә гомумән республикада яшәгән һәм хезмәт иткән төрле педагогларның хезмәтләре тәкъдим ителә. Соңгысы шул заман өчен яраклы булса да, хәзерге чорда төп принцип була алмый, чөнки заман фәне өчен, беренче чиратта, аерым милләт һәм халыкларның педагогик фикере үсешен өйрәнү кыйммәтле һәм зур кызыксыну тудыра. Бүген аерымлыкларны өйрәнү нигезендә гомумиләштерү, ягъни аерым милләтләрнең педагогик мирасын өйрәнеп, аларның гомумпедагогик киңлектә токкан урынын ачыклау мөһим.

Гомумпедагогик (ил күләмендәге) фикер киңлегеннән читтә калган милли педагогикалар үсешен күрсәтү тарихи дөреслекне торгызу өчен дә әһәмиятле. Нәкъ менә шул сәбәпле Россиядә яшәүче башка милләтләр – татарлар, башкортлар, марилар, чувашлар, якутлар, тувалылар һ.б. ның педагогик фикерен туплау, өйрәнү мөһим. Әмма, кызганычка каршы, бу өлкәгә бүгенге көндә игътибар бик аз бирелә. Татар педагогик фикерен өйрәнүдә иң мөһим ысулларның берсе булган Антология иң беренче чиратта әнә шул бушлыкны тутыру, татар халкының мәгариф өлкәсендәге күпгасырлык мирасын киң татар җәмәгатьчелегенә тәкъдим итү мөмкинлеген тудырачак. Алдагы бурычларның берсе булып татар педагогикасы кыйммәтләрен Россия югарылыгында һәм дөнья күләмендә (рус һәм инглиз теленә тәрҗемә итү аша) таныту тора.

Гомумән алганда, «Татар педагогик фикере антологиясе»н төзегәндә, үрнәк буларак алда санап үтелгән басмалар файдаланылса да, аларга тәнкыйди караш булдырылды. Антологияләрдә күзәтелгән җитешсезлекләрне булдырмау максаты белән, антологияне төзүнең методологик нигезләре, концепциясе эшләнде, төп принциплар билгеләнде [22]. Төп игътибар татар педагогик фикере үсеше үзенчәлекләренә бирелде, бүгенге заман фән казанышларына нигезләнелде.

Безнең карашка, теге яки бу халыкның педагогик фикере антологиясе аның милли үзаңы формалашу үзенчәлекләрен, тарихын, педагогика фәненең үсеш кануннарын һәм казанышларын яктыртырга тиеш. «СССР халыклары педагогик фикере антологиясе» рубрикасы астында дөнья күргән басмалар, әйтеп узганча, бу принципны истә тотып эшләнмәгәннәр. Бары тик бер генә антология – рус педагогик фикере (ул Россия исеме астында бирелгән) антологиясе руслардагы педагогик фикер үсешен тулаем күрсәтә алган. Ул бик җентекле итеп, чорларга бүлеп өйрәнелгән, шуның нәтиҗәсе буларак, берничә кисәктән торган басмалар дөнья күргән [14; 23; 21; 24].

Татар педагогик фикерен өйрәнү нәтиҗәсендә эшләнгән Антология төзүнең төп максаты – бай тарихлы, элек-электән үк гыйлем алуга омтылган, үз исәбенә мәктәп-мәдрәсәләр тоткан, укый-яза белү дәрәҗәсе буенча Россиядәге башка милләтләр арасында алгы урыннарны яулаган татар милләтенең педагогик мирасын барлау, педагогик фикер үсешенең үзенчәлекләрен ачыклау, бөтен дөнья буйлап таралган милләттәшләребезнең педагогик карашларын туплау, аларның гомумпедагогик киңлеккә керткән өлешен ачыклау. Дөрес, соңгы елларда дөнья күргән Татар энциклопедиясе [13] татар мәгарифе тарихын беркадәр күзалларга мөмкинлек тудырды. Әмма ул, мәгълүмати характердагы басма булып, педагогик фикер үсешен тулаем һәм үсештә чагылдырмый. Антология беренче чиратта шул мәсьәләне хәл итүгә юнәлдерелгән.

Билгеле булганча, татар педагогик фикерен билгеләүче иң мөһим өлешләрнең берсе – «тәрбия өлкәсендә яшәп килгән карашлар, аның тәҗрибәгә нигезләнгән тәрбияләү, укыту

алымнары һәм чаралары, буыннан-буынга күчеп камилләшкән педагогик белемнәре, халык өйрәтүләре, аның тәрбия тәҗрибәсе»н [25: 5] тәшкил иткән татар халык педагогикасы. Бу фикер, әлбәттә, Антологиядә дә чагылыш таба.

Татар педагогик фикеренең үсеш тарихын өйрәнгәндә, тарихи хронологиягә һәм эчтәлеккә бәйле рәвештә аерым чорларны билгеләргә була. Я.И.Ханбиков, мәсәлән, Идел Болгары (XI-XIII), Алтын Урда (XIII-XIV), Казан ханлыгы (XV-XVI) чорларына бүлә. Педагогик фикер үсешендәге шуннан соңгы чорлар тематик принципка нигезләнә. Автор рус дәүләтенә кушылу, дини реформация, мәгърифәтчелек хәрәкәте, җәдитчелек, революцион-демократик педагогика дигән бүлекләрне күрсәтә [7: 6-15]. Әлбәттә, бу принципны бүгенге көндә тулысынча нигез итеп алу мөмкин түгел. Тикшеренүләр татар педагогик фикере үсешендә борынгы төрки, Идел буе Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан ханлыгы, XVI-XVIII гасырлар, XIX-XX гасырның беренче чиреген, XX гасырның 20-60 нчы елларын, 60-80 еллар азагын һәм 90 нчы еллардан алып бүгенге көнгә кадәр булган чорларны аеру мөмкинлеген раслый. Әлеге бүленеш Антологиядә дә чагылыш тапты.

Билгеле булганча, татар педагогик фикере үсешенең башлангыч дәвере борынгы төрки чор – төрки каганлыкка барып тоташа. VII гасыр ахырында манихей, зороастризм, брахма, будда кебек дөнья диннәре һәм мәдәниятләре белән таныш булган борынгы төркиләр арасында ислам дине тарала башлау мәгариф үсешендә дә чагылыш таба: төркиләрдә мәгариф гомумислам мәгариф системасының бер өлеше буларак үсеш ала. Көнчыгыш дини белем бирү системасындагы кебек үк, укыту эше дини белемле остазларга йөкләнә. Кече яшьтән үк баланы тормыш тәҗрибәсе күнекмәләренә өйрәтү, дала табигатенә сакчыл караш тәрбияләү – төркиләрнең педагогик карашларының нигезен тәшкил иткән. Хан сарае каршында мәктәпләр эшләгән, димәк, төрки аксөякләр арасында белемле булу зур мәртәбә саналган. Алар, үз илләрендә белем алу белән канәгатьләнмичә, чит илләрдә дә укыганнар. Шул заман өчен Кытайда белем алу иң югары һәм мактаулы, дәрәҗәле саналган [26: 60].

Борынгы төркиләрдә беренче урынга акыл, аннан соң гына көч куела. Шулай ук тарихка, бабалар рухына тугрылык саклау төп кануннарның берсе була, яшь буын борынгы бабалар үрнәгендә тәрбияләнә. Борынгы төркиләрнең педагогик традицияләре татар һәм башка төрки халыкларның мәгариф үсешенә нигез салган уртак мирас булып тора. Антологиядә «Халык педагогикасы» бүлегеннән соң «Борынгы төрки чорда мәгариф (VI-IX гасырлар)» бүлеге бирелү дә шуның белән билгеләнә. Анда Күлтәгин һәм Төньюкук ташъязмалары (732-734), Турфан язмалары (V-IX гасырлар), Ырыг битиг (IX гасыр ахыры – X гасыр башы) текстларындагы педагогик фикерне чагылдырган өзекләр сайлап бирелде.

Татар педагогик фикере үсешен билгеләүче иң төп үзенчәлекләрнең берсе булып, аның, бер яктан, татар милли мәгариф идеяләрен чагылдыруы булса, икенче яктан, башка халык һәм ил мәгарифләре белән үрелеп үсүе тора. Мәгариф өлкәсендәге фикер алмашу һәм тәҗрибә уртаклашу, мәдәниятара багланышлар бик борынгы заманнарда ук башланып, бүгенге көндә дә дәвам итә.

Төрле чорларда татар педагогикасы үсешен дөнья диннәренең әхлакый нормалары һәм кануннары, шулай ук татарлар борынгы заманнардан ук аралашып, үзара тәэсир итешеп яшәгән күрше дәүләт һәм халыкларның (Кытай империясе, Һиндыстан, Урта Азия, Иран, гарәп дөньясы, Төркия, Россия, Европа халыклары) тәрбия өлкәсендәге карашларыннан, укыту һәм тәрбия системалары йогынтысыннан аерып карау мөмкин түгел [27: 57]. Бу борынгы чорларда ук башка илләргә барып белем эстәү яисә чит ил галимнәрен укыту һәм белем бирү эшенә җәлеп итүдә чагылыш таба (мәсәлән, Мәккәдән килеп Болгарда мәдрәсә ачкан Сөләйман Хуҗа турында билгеле [28: 78]). Мәгариф өлкәсендәге мондый алмашулар халкыбыз, аның тәрбия, белем бирү системасы турындагы мәгълүматның дөньякүләм таралуына китергән. Антологиянең беренче томында кайбер бүлекләрдән соң төрки халыкларның борынгы бабаларында мәгариф, гыйлем, тәрбия турында чит ил галимнәренең әйткән сүзләрен туплап бирү шул фикерне тагын бер тапкыр раслау максатыннан чыгып эшләнде. Шартлы рәвештә «Чит ил галимнәре татарлар һәм татар мәгарифе турында» дип аталган бу бүлекчәләрдә һуннар, төркиләр тормышы, аларда тәрбия һәм гыйлемлелек турында әйтелә. Мисал өчен, «Борынгы төрки чорда мәгариф (VI-IX гасырлар)» бүлегеннән соң Борынгы Рим тарихчысы Аммиан Марцеллин (330-391), X гасыр гарәп географы

Әбу Дулаф, гарәп язучысы Әбу Госман Әмр бине Бәхр әл-Җахиз (775-868), Кытай тарихчысы Сымы Цянь (безнен эрага кадәр 145/135 – 86 еллар) һ.б. бик күп укымышлыларның борынгы төркиләрдә махсус гыйбадәтханәләр булуы, язу өчен камыштан файдаланулары, әхлак сыйфатлары – берберләренә карата ярдәмчеллек, хезмәт сөючәнлек, балаларга карата йомшак мөгаләмәдә булулары турындагы һ.б. кызыклы мәгълүматлар бирелә [29; 34-37]. Бу, безнең карашка, басманың кыйммәтен сизелерлек дәрәҗәдә арттыра.

Татар педагогик фикере үсешен, бигрәк тә XIX-XX гасыр башын, рус һәм Европа галим-педагоглары эшчәнлегеннән аерып карап булмый. Татарларның уку-укытуга карашларын, гыйлем һәм тәрбиягә булган мөнәсәбәтләрен Россия күләмендә таныткан галимнәр – К.Фукс, Я.Коблов, В.Радлов, татар тел гыйлеме, татар телен укыту һәм башка телләргә өйрәтү тарафдарлары М.Иванов, Н.Катанов, Н.Бобровников, В.Богородицкий һ.б. хезмәтләре дә татар педагогик фикере үсешенең үзенчәлекләрен күрсәтүче фактор буларак каралды.

Татар педагогик фикере үсешен өйрәнүдә татарларның башка халыкларның мәгарифенә керткән өлешен билгеләү әһәмиятле. Төркестан далаларында аң-белем тараткан татар мәгърифәтчеләре, хатын-кыз педагоглар турында яхшы билгеле. Мисал өчен, 1909-1916 елларда Сәмәрканд мәктәпләрендә укыткан мөгаллимә К.Мозаффарова, казакъ далаларында балаларга белем биргән М.Акмулла, Ш.Бабич һ.б., Төркестанда җәдит мәктәпләре ачуда ярдәм иткән татарлар турындагы мәгълүматлар «Татар педагогик фикере антологиясе»нә кертелде. Бу мәгълүматлар, кызганыч, башка (мисал өчен, кыргыз, үзбәк һ.б. Урта Азия республикаларына багышланган) антологияләрдә урын алмаган.

XVII гасырга кадәр татарларда фәннәр үсеше синкретик характерда булу сәбәпле, гыйлем һәм тәрбиягә караган фикерләр дә нигездә әдәби әсәрләрдә чагылыш таба. Бу үзенчәлек Антология төзегәндә дә искә алынды. Беренче томда күпсанлы әдәби текстларның (Кол Гали, Сәиф Сараи, Котб, Мөхәммәдъяр, Г.Кандалый һ.б.) бирелүе шуның белән аңлатыла.

Татар педагогик фикере үсешенә ислам рухи-әхлакый кыйммәтләренең тәэсире аеруча көчле булган. Бу очраклы күренеш түгел. Татар мәгариф системасы нәкъ менә мөселман цивилизациясе йогынтысында чәчәк аткан. Дәүләтчелекне югалтканнан соң да, мөселман уку-укыту системасы татар халкының рухи асылын саклап калырга ярдәм иткән. Бу Антологиянең нигезен тәшкил иткән үзенчәлекләрнең берсе. Шуны истә тотып, басмада мөселман уку-укыту системасының барлыкка килү, үсеш үзенчәлекләрен һәм бүгенге торышын яктыртуга зур игътибар бирелде, мәктәп-мәдрәсәләрдә белем биргән педагогларның эш алымнары, тәҗрибәсе яктыртылды.

Татар педагогик фикере үсешендә педагогик матбугатның роле гаять зур. «Тәрҗеман» газетасы, XX гасыр башында дөнья күргән тәрбия-тәгълим журналлары («Мәктәп», «Укытучы», «Мөгаллим», «Тәрбия», «Мәгариф» һ.б.) укытучыларны һәм педагогика белән кызыксынучыларны татар мәгарифе, мәктәп-мәдрәсәләр тормышы, укыту методикасы, төрле предметларны укыту үзенчәлекләре, тәрбия һ.б. юнәлешләргә караган мәгълүматлар белән таныштырып барганнар. Революциягә кадәр махсус педагогик җәмгыятьләр, рәсми оешмалар булмау сәбәпле, алар үтәргә тиешле күп гамәлләр татар матбугаты тарафыннан башкарылган. Тәрбия-тәгълим журналлары битләрендә яңа дәреслекләр, укыту ысуллары һәм алымнары, педагогика фәне яңалыклары, башка халыкларның укыту һәм белем бирүдәге тәҗрибәләре турында мәгълүмат басылган. Бу басмалар бер үк вакытта педагогларның фикер алышу мәйданы ролен дә үтәгәннәр: аерым мәсьәләләр буенча бәхәсләр, дәреслекләрне апробацияләү, укытуда яңа юллар эзләү кебек чаралар кулланылган, дискуссияләрнең нәтиҗәләре тәкъдим ителгән. Соңгылары практик укытучыларның эшчәнлегендә тормышка ашырылган. XX гасыр башы татар матбугаты Антология төзүдә гаять кыйммәтле чыганак буларак файдаланылды. Әмма бүгенге көнгәчә барлык тәрбия-тәгълим басмаларының да библиографик күрсәткечләре булмау XX гасыр башы педагогик фикерен өйрәнүне беркадәр кыенлаштыра.

Татар педагогик фикере үсешендәге алда санап үтелгән чорларны, үсеш юнәлешләрен, аерым фикерләрне билгеләү шул фикерләр чагылыш тапкан текстларны һәм аларның авторларын – шәхесләрне барлауга юл ача. Антологиянең дә төп фәнни принцибы –

текстларны дөрес сайлап алу. Татар педагогик фикерен өйрәнүгә багышланган башка басмалардан аермалы буларак, Антологиядә текстларга яисә авторларның киңкырлы эшчәнлегенә анализ, характеристика бирелми. Ләкин шул ук вакытта авторның төп педагогик фикерләрен ачарлык, аның татар педагогик фикере үсешенә керткән өлешен күзалларга мөмкинлек бирерлек текстларны сайлап алу мөһим [30: 11]. Танылган галимнәрне, әйтик, тарихчы, дин әһеле, педагог буларак билгеле Ш.Мәрҗанине Антологиягә кертелгән шәхес буларак тәкъдим иткәндә, аның педагоглык эшчәнлегенә басым ясалды, төп педагогик фикерләрен чагылдырган хезмәтләре сайлап алынды.

Татар педагогик фикерен өйрәнүдә иң төп принципларның берсе – аз өйрәнелгән, педагогика белеме киңлегеннән төшеп калган, яңа исемнәрне фәнни әйләнешкә кертүдән гыйбарәт. Моңарчы аз билгеле булган, төрле сәбәпләр (нигездә сәяси) аркасында күләгәдә кала килгән, онытылуга дучар ителгән татар педагоглары шактый. Тикшеренүчеләр алдында торган төп бурычларның берсе – XIX-XX гасыр башында яшәгән һәм татар милләтенә хезмәт иткән, китаплары һәм мәкаләләре фәнни әйләнешкә кермәгән, репрессияләр чорында хезмәтләре юк ителгән педагог-галимнәрнең, укытучыларның педагогик мирасын бүгенге заман укучысына җиткерү. Шулай ук гарәп һәм латин графикаларында язылып, рус шрифтына күчерелмәгән күп санлы китап, дәреслек һәм методик әсбапларны өйрәнү, хәзерге графикага күчерү мәсьәләләре актуаль. Беренчедән, бу әлеге шәхесләребезнең исемнәрен кайтару, аларны киң җәмәгатьчелеккә таныту юлында башкарылган зур адым булса, икенчедән, татар педагогик фикере киңлеген, аның күпкырлылыгын һәм көчен күз алдына китерергә ярдәм итә. Бу үзенчәлекләр Антологиядә дә чагылыш тапты. Нәтиҗәдә, «Татар педагогик фикере антологиясе», үзенең эчтәлегенең байлыгы һәм күпкырлылыгы белән СССР халыкларының педагогик фикере антологияләреннән (алар нигездә бер кисәктән гыйбарәт һәм иң билгеле 10-15 шәхесне генә үз эченә алган) нигездә аерылып тора.

Татар педагогик фикере үсешен өйрәнүнең үзенчәлекле бер ысулы булган Антологиянең практик әһәмияте, иң беренче чиратта, аның татар педагогик фикерен өйрәнүчеләр өчен юнәлеш бирүендә. Мәгълүмати яктан бай булуы (аерым текстлардан тыш, аның авторы турында кыскача мәгълүмат (биографиясе), төп хезмәтләре исемлеге, автор турында басылып чыккан материаллар яисә архив чыганаклары бирелү) тикшеренүчеләргә уңайлыклар, киң катлам укучыларда татар педагогик фикере үсеше сәхифәләре белән кызыксыну тудыра. Махсус кушымталар – «Татар мәгарифе үсешенә өлеш керткән күренекле шәхесләр», «Татар телендә дөнья күргән тәрбия-тәгълим журналлары (XX гасырның беренче чиреге)», «Татарлар белем алган атаклы мәктәп-мәдрәсәләр», «Татар мәгарифе җитәкчеләре (халык мәгарифе комиссарлары һәм мәгариф министрлары) исемлеге» бирелү дә басманың практик әһәмиятен арттыра. Бу мәгълүматларның күбесе, әйтик, әлегәчә басылган хезмәтләре табылмау сәбәпле, Антологиягә кертелмәгән педагогларның исемлеге киләчәктә татар педагогик фикерен өйрәнүнең перспективалы юнәлешләрен билгеләргә мөмкинлек бирә. Җирле мәдрәсәләр тарихы (исемлеккә бары тик атаклы мәдрәсәләр генә кертелде), төбәкләрдә белем һәм тәрбия биргән мөгаллимнәр эшчәнлеге әлегәчә өйрәнелмәгән; татар мәгарифе үсешендә җирле үзенчәлекләрнең урыны; кулъязма дәреслекләр; дини тәрбиядә өлкәсендәге тупланган тәҗрибә; дини мәгариф системасының тарихы, эчтәлеге; традицион ислам; татар мәгърифәтчеләренең мирасы һ.б. мәсьәләләр – киләчәктә татар халкының педагогик фикере тарихын өйрәнүдә нәкъ менә шушы юнәлешләр нигез итеп алынырга тиеш.

Педагогик фикерне өйрәнүнең бер ысулы булган антологияләр төзү проекты, СССР таркалу белән тукталып калса да, беркадәр вакыттан соң концептуаль нигезләрен һәм юнәлешен үзгәрткән хәлдә торгызылды. 1995, 2012 елларда Казахстан педагогик фикере антологияләре дөнья күрде [31; 32]. 1994 елда заманча демократик җәмгыять идеалларына һәм кыйммәтләренә юнәлеш тоткан яңа дәреслек һәм уку-укыту әсбаплары төзүне максат иткән «Россиядә гуманитар белем бирүне яңарту» программасы нигезендә христиан педагогик фикере антологиясе басылып чыкты [33]. Юнәлешнең дәвамы буларак бүгенге көндә Россиядәге башка төп диннәрдәге педагогик фикерне барлау күзаллана. Татарларда педагогик фикер үсешенең аерылгысыз һәм иң мөһим өлеше булган ислам кыйммәтләре, мөселман диненең тәрбияви потенциалы, ислам дине белгечләренең тәрбия һәм белем турындагы

фикерләре галимнәр тарафыннан өйрәнүне көтә. Ислам диненең тәрбияви ролен ачыклау буенча беркадәр материал «Татар педагогик фикере антологиясе»ндә туплап бирелде. Киләчәктә аны тагын да киңәйтеп, Россия күләмендә өйрәнү һәм барлау, «Ислам педагогик фикере антологиясе»н («Мөселман педагогик фикере антологиясе»н) төзү юнәлешендә дәвам итәргә мөмкин. Татар педагогик фикерен өйрәнүнең тагын бер юлы – татар язучылары һәм шагыйрьләренең әсәрләрен педагогик күзлектән чыгып анализ ясау. Эшнең нәтиҗәсе фәнни-теоретик хезмәтләр, «Татар язучыларының педагогик фикере антологиясе»н төзү рәвешендә күздә тотыла.

Әдәбият

1. *Горохов В.М.* Реакционная школьная политика царизма в отношении татар Поволжья. Казань: Татгосиздат, 1941. 170 с.
2. *Горохов В.М.* Школьное образование среди татар Поволжья в XIX и в начале XX века. Казань, 1947. 50 с.
3. *Горохов В.М.* Педагогика тарихыннан очерклар. Казан: Таткнигоиздат, 1956. 124 б.
4. *Ханбиков Я.И.* Из истории педагогической мысли татарского народа. Казань, 1967. 232 с.
5. *Ханбиков Я.И.* История педагогики татарского народа. Казань, 1975. 162 с.
6. *Ханбиков Я.И.* Педагогика джадидизма // Педагогическая мысль в Казанском крае в конце XIX – начале XX вв. Казань: КГПИ, 1979. С. 52-71.
7. *Ханбиков Я.И.* Основные направления в развитии педагогической мысли татарского народа в XI-XX вв. Автореф. дис. … д.п.н. М., 1968. 27 с.
8. *Шарафутдинов З.Т.* Педагогическое пространство татарского народа. Казань, 2000. 180 с.
9. *Маликов Р.Ш.* Тюрко-татарская гуманистическая педагогическая мысль средневековья. Казань: Татар. кн. изд-во, 1999. 304 с.
10. *Маликов Р.Ш.* Педагогическая мысль Ю.Баласагуни. Казань: КГПУ, 1999. 80 с.
11. *Маликов Р.Ш.* Педагогические идеи булгарского поэта Кул Гали. Казань: КГПУ, 1999. 112 с.
12. *Мухаметшин А.Г.* Становление и развитие педагогической мысли татарского народа в Казанском крае в VIII – нач. XX в. Автореф. дис. … д.п.н. Н.Новгород, 2009. 29 б.
13. Татар энциклопедиясе. 6 томда. Т. 1. Казан: ТЭИ, 2008. 720 б.
14. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. / Сост. С.Д.Бабишин, Б.Н.Митюров. М.: Педагогика, 1985. 363 с.
15. Антология педагогической мысли Белорусской ССР /Сост. Э.К.Дорошевич, М.С.Мятельский, П.С.Солнцев. М.: Педагогика, 1986. 468 с.
16. Антология педагогической мысли Узбекской ССР /Сост. С.Р.Раджабов, К.Х.Хашимов, К.М.Муминходжаков. М.: Педагогика, 1986. 620 с.
17. Антология педагогической мысли Грузинской ССР / Сост. Д.Л.Гургенидзе, Н.В.Корзахия, Е.Г.Медзмариашвили. М.: Педагогика, 1987. 496 с.
18. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П.Калениченко. М.: Педагогика. 1988. 640 с.
19. Антология педагогической мысли Киргизской ССР / Сост. А.И. Акулова. М.: Педагогика, 1988. 368 с.
20. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР / Сост. А.А.Агаев, А.Ш.Гашимов. М.: Педагогика, 1989. 592 с.
21. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. / Сост. П.А.Лебедев. М.: Педагогика, 1987. 480 с.
22. Татар педагогик фикер антологиясен төзүнең методологик нигезләре / Төз. һәм җав. ред. Ф.М.Солтанов, Л.Р.Мортазина. Казан, 2006. 27 б.
23. Антология педагогической мысли России в XVIII в. / Сост. И.А.Соловков. М.: Педагогика, 1985. 480 с.
24. Антология по истории педагогики в России (первая половина XX века). М.: Academia, 2000. 384 с.
25. *Җәләлиев. Ш.Ш.* Милли тәрбия нигезләре. Казан: Мәгариф, 2003. 150 б.
26. *Давлетшин Г.* Культура Древних тюрков. Казань: Татар. кн. изд-во, 2006. 63 с.
27. *Гыйбатдинов М., Мортазина Л.* Гасырлардан килгән хәзинә // Чын мирас. 2013. № 3. 57 б.
28. *Давлетшин Г.М., Хузин Ф.Ш.* Булгарская цивилизация на Волге. Казань: Татар. кн. изд-во, 2011. 111 с.
29. Татар педагогик фикере антологиясе. Т.1. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 407 б.
30. *Мортазина Л.* Татар педагогик фикер антологиясе // Мәгариф. 2006. №6. Б.11.
31. Антология педагогической мысли Казахстана / Сост. К.Жарыкбаев, С.Калиев. Алматы: Рауан, 1995. 512 с.
32. Антология педагогической мысли Казахстана / Сост. С.Калиев, К.Аюбай. Алматы, 2012. 464 с.
33. Антология педагогической мысли христианского Средневековья. В двух томах. Т.I. Путь христианского образования в трудах Отцов Церкви и мыслителей Раннего Средневековья / Сост. В.Г.Безрогов, О.И.Варьяш. М.: АО «Аспект Пресс», 1994. 400 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ТАТАРСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ (НА ОПЫТЕ СОСТАВЛЕНИЯ «АНТОЛОГИИ ТАТАРСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ»)

Ляля Раисовна Муртазина,
Институт истории Академии наук Татарстана,
Россия, 420014, г.Казань, Кремль, подъезд 5,
lyalyamur@mail.ru

В статье рассматривается проблема изучения татарской педагогической мысли как приоритетного направления в изучении истории татарской педагогики и просвещения. Определяются основные источники, теоретические и методологические основы, анализируется история и современное состояние изучения вопроса. Делается попытка определения роли межкультурных связей и ислама в развитии татарского просвещения. Одним из основных и значимых способов изучения педагогической мысли рассматривается составление «Антологии татарской педагогической мысли». Автор считает возможным отражение особенностей развития татарской педагогической мысли именно в рамках данного проекта. В статье также дается анализ антологий педагогической мысли разных народов СССР, вышедших в конце XX века, рассматриваются возможности применения опыта составления этих изданий в процессе работы над «Антологией татарской педагогической мысли». Автором определяются перспективные направления изучения татарской педагогической мысли.

Ключевые слова: татарская педагогическая мысль, антология, татарское просвещение, педагогическое наследие, народная педагогика, педагогическое пространство, межкультурные связи, новые имена.